

I. HISTORIOGRAFIE

EVROPA JAKO HISTORICKÝ KONTINENT A JEJÍ ČLENĚNÍ

Běžné dějepisné znalosti se obvykle zakládají na dvojích dějinách – dějinách národních (státních) a dějinách obecných (světových). Takové členění má nepochybně svá oprávnění, z odděleného výkladu však mizí vzájemné souvislosti, vazby a spojovací články. Následkem pak bývá izolace národních dějin, která imputuje představu jejich výjimečnosti, ať v pozitivním či negativním smyslu, zatímco světové dějiny se často mění jen v dějiny velmocí. Je to však i záhada věčná: historiografie nemá absolutní kritéria a její hodnotící aparatura je založena především na srovnávání, komparaci, jež poskytuje reálné rozměry. Národní dějiny nemohou být nahlíženy izolovaně, smysluplnými se stávají teprve, jsou-li nahlíženy jako organická součást přímého historického okolí, regionu, Evropy a světa. V tomto trojím plánu lze za klíčový považovat plán evropský – Evropa a její historické členění.

Západ a Východ

Zeměpisně vzato kontinentem je Euroasie, nikoli Evropa, vlastně jen jeho výběžek. Jako kontinent je umělým či spíše konvenčním historickým pojmem, navíc s neurčitou východní hranicí vůči Asii. Proto se také stále diskutuje, zda (a do jaké míry) je součástí Evropy i Rusko. Jsou autoři, kteří odpovídají na tuto otázku záporně, například česko-francouzský spisovatel Milan Kundera ve svém eseji *Únos Evropy* z roku 1984 nebo – ze zcela jiné pozice – ruská, tzv. euroasijská škola, podle níž je Rusko samostatný, svérázný kontinent. V obsáhlé literatuře o této otázce převažuje však názor opačný, jehož zastáncem byl i T. G. Masaryk: Rusko mu je tím, čím Evropa byla. Toto stanovisko podporuje historie, v níž Rusko po staletí bylo a i v současnosti je involvováno do záležitostí Evropy, někdy také jako její čteník, jindy záchrance; považují-li se Poláci nebo Maďaři za *antemurale Christianitatis*, hráz křesťanstva, bylo jí Rusko nejednou též, v druhé světové válce dokonce proti patologii Evropy samé. Oporu v dějinách má ovšem i evropský pocit cizosti Ruska, syndrom obav z něho a nechuti k němu, mezi jehož vášnivé hlasatele patřil i Karl Marx. Ať tak či onak, tradiční názor, že Evropa končí Uralem, má své oprávnění – bez Ruska, té podivné, tajemné a pro ostatní Evropany mnohdy nepochopitelné krajiny, se evropské dějiny sotva obejdou.

Ve srovnání s druhými kontinenty jeví se Evropa se svou specifickou civilizací a jejími hodnotami jako celek, kdežto z pohledu zevnitř vynikají rozdíly společenské, politické i kulturní. Toto dělení je ostatně zjevné už i z hlediska zeměpisného. Ponechají-li se stranou v členitém tvaru tohoto kontinentu – členitost je ostatně považována za jeden z jeho základních atributů – poloostrovy s odlišným klimatem, jednou skoro až subtropickým (apeninský, py-

renejský), po druhé až arktickým (Skandinávie), dělí se Evropa zjevně na rovinatý sever (ploché pobřeží od Francie do Pobaltí a ruských rovin) a jih, kde dominují horstva Karpat, Alp a Pyrenejí. S tímto členěním je v souladu antické rozlišování severu a jihu, nikoli však vidění novověké, v němž – v 19. století již zcela zřetelně – vystupuje do popředí rozdílnost Západu a Východu. Jeden z hlavních podnětů k tomuto pohledu vyšel právě z myšlení východoevropského, z ruských sporů mezi slavjanofily a zapadníky, které mají své obdoby polské (Polsko piastovské obrácené na západ a na východ obrácené Polsko sarmatské) i maďarské (Uhry turánské a západnické). V českém myšlení přes četné výrony slovanské není tento protiklad ani zdaleka tak výrazný a přesvědčivý o přináležitosti k Západu zde převládá. Západo-východní dělení Evropy, novotvar 18. a počátku 19. století, se stalo dominantním zejména po II. světové válce v souvislosti se vznikem dvou mocenských bloků, západního a sovětského.

V historiografii byla jedním z průkopnických děl kniha brněnského historika Josefa Macůrka z roku 1946 o východoevropském dějepisectví, která neměla velký ohlas patrně proto, že vyšla jen česky. V mezinárodní literatuře aktualizovalo historické členění Západu a Východu hlavně dílo polsko-amerického historika Oskara Haleckého, které vyšlo v roce 1950. V historické vědě zdomácnělo a v různých podobách je propracovávali četní další autoři; k pozoruhodným pracím novějšího data patří důkladně dokumentovaná studie německého historika Hanse Lemberga z roku 1985 o pojmu východní Evropy. Ačkoli názorů na tyto otázky je téměř tolik, kolik je autorů, kteří se jimi zabývají, všichni pojmají toto dělení kontinentu a zejména hranice mezi nimi *cum grano salis*, totiž jako meze jen velmi hrubě orientační, ne zcela určité a navíc i pohyblivé a proměnlivé.

Za konstitutivní element východní Evropy (počínaje Byzancí přes mongolské panství v Rusku a osmanské na Balkáně) jsou zpravidla považovány orientální vlivy, ačkoli totéž platí i pro dlouhá údobí vývoje jižní Itálie nebo Španělska, obvykle považovaných za součást Západu. Neméně častý je poukaz na rozdíly náboženské: západní katolicismus a protestantství oproti východní ortodoxii či islámu. Rozdíl není jen věroučný, ale i strukturální: pro Západ je od bojů o investituru charakteristický dualismus církve a státu, kdežto pro Východ církev státní a její srůst se státem, pro což se někdy užívá termínu *cesaropapismus*. Mezi rozdíly obou částí Evropy se též uvádějí jevy duchovní: východní Evropě povětšinou chybějí (nebo jsou jen málo rozvinuty) éry renesance, humanismu a reformace, o moderních jejích deficitech ani nemluvě. Podobně je tomu i s rozdíly politickými. Ve východní Evropě hraje velkou roli despotie či autokracie (sultanát či samoděžraví, jehož rysy jsou zjišťovány i v bolševismu), zatímco na Západě převažoval v minulosti stavovský stát (založený na soustavě lenních vztahů, v němž je panovník *primus inter pares*, první mezi rovnými), nebo absolutismus, ve kterém však povětšinou zůstávají zachovány elementy plurality; i církev i aristokracie mívaly zde zvláštní stavovský statut. V moderní době se za charakteristiku Západu považuje pluralitní demokracie, která Východu chybí anebo je jen slabě či dočasně rozvíta; existence totalitárních či autoritárních režimů v západní sféře ovšem tento rozdíl relativizuje. Ze stavovské společnosti a jejích orgánů, zachovaných

povětšinou v silně omezené a formalizované podobě i v absolutismech, vyvíjel se v rozličných oklikách postupným rozšiřováním participace dalších vrstev moderní parlamentarismus, doplněný členitou soustavou samospráv (*self-government*) regionálních, profesních aj. Ve východní části Evropy byly parlamentní i samosprávné instituce, obvykle neúplné, často implantovány zvně nebo – vyvolány revolucemi – zaváděny shora. Stručně shrnuto: Na Západě se utváří občanská společnost v podstatě organicky, zdola, na Východě povětšinou reformami shora – byť občanská společnost budovaná shora je vlastně *contradictio in adiecto*, něčím na způsob hranatého kruhu.

Podle mnohých autorů měly pro Západ formotvorný vliv velké revoluce: nizozemská a anglická v 16. a 17. století a – spolu se silnou inspirací revoluce americké – revoluce francouzská roku 1789 s jejím dozníváním v letech 1830 a 1848. Někteří historici, například německý medievalista Ferdinand Schöb, sem zařazují i revoluce rané a za první velkou považují husitství. Vlastně až v roce 1848 se autentická, z místních podmínek vyrůstající revoluční vitalence přelévá přes Rýn a zasahuje i Německo a habsburskou monarchii. Ve 20. století se pak těžiště revolucí přesouvá ještě dál na východ, v roce 1917 až do Ruska a Turecka; také v roce 1945 probíhají revoluční přeměny především ve střední a východní Evropě a totéž platí pro rok 1989, který optimisté považují za konec revolucí vůbec.

Neméně závažné je i hledisko sociální. Pokud jde o venkov, je pro Západ charakteristické poddanství (poddaný je subjekt vybavený sice menším, ale přece jen právem), kdežto pro východ spíše nevolnictví a vesnická komunita jako fiskální jednotka (*obščina, zadruga*), třebaže na okrajích existovaly rozsáhlé oblasti svobodného branného rolnictva (kozáci, rakouská tzv. vojenská hranice). Závažným aspektem sociálního rozdílu jsou i města, která na Západě tvoří svébytné, samosprávné organismy s vlastním městským právem. Do společnosti, založené na privilegiích rodu a na ekonomickém přímusu vnáší město tržní a peněžní principy majetku a bohatství a měšťanstvo se formuje jako samostatný stav, byť rozdělený na křesťanskou a židovskou část. Přirozeně i Východní Evropa má aglomerace městského typu, jsou však spravovány státem a nemají právní svébytnost; ruské *kupečestvo* mělo do městského stavu daleko.

Tyto rozdíly zasahují do hloubi sociální struktury. Demografie třeba poukazuje na dva typy rodiny: malou, dvougenerační (nukleární) a velkou s širokým příbuzenstvím (klan, jaký lze dodnes vidět třeba u některých Romů); ve skutečnosti je rozdíl historický, na východě se moderní rodina prosazuje později. Podle maďarského historika Jenő Szűcse tkví základní rozdíl obou částí kontinentu v samé podstatě konstrukce společnosti: pro Západ je charakteristický smluvní princip s právní kodifikací (např. právně zakotvená soustava lenních svazků sahající od panovníka po poddaného), na Východě jsou společenské pozice odvozeny velmi silně od státu, cara či sultána, a aristokracie je v podstatě služební šlechtou, jejíž privilegia jsou založena na státní službě. Jednou větu: Ve vývoji východní Evropy hraje nesrovnatelně větší roli stát. To všechno nelze však brát pedanticky, ale ve velkých, zobecňujících rozměrech, jež se přenášejí nad nesčetnými výjimkami, odchylkami a nepravidelnostmi.

Střední Evropa

Do naznačeného „velkého“ dělení evropského kontinentu bývá často zařazován ještě další člen: střední Evropa jako zvláštní zóna nebo region; poprvé byl tento pojem užít patrně v roce 1815 vídeňským mírovým kongresem pro prostor dnešního Německa a Beneluxu (*Europe intermédiaire*). Podle Szüce je střední Evropa zeměpisně západním okrajem východní Evropy, strukturálně či historicky pak východním okrajem Evropy západní. Toto zvláštní postavení bylo nejdříve reflektováno v německém prostředí, kde bylo Německo charakterizováno svou středovou polohou (*Mittellage*); na to za I. světové války navazoval ucelený koncept Německem ovládaného středoevropského prostoru – *Mittleuropa*. Hlubší vědecké historické zdůvodnění střední Evropy jako historického subkontinentu podal v roce 1950 Halecki, který ji definoval jako zónu přechodu mezi Západem a Východem a navrhl dokonce vnitřní rozlišení na *West a East Central Europe*. Za studené války a soupeření západního a východního bloku upadly však tyto pojmy téměř do zapomenutí. Na evropskou intelektuální scénu je vrátily teprve v 80. letech diskuse maďarských, československých a zčásti polských disidentů, sledované živě jen částí intelektuálů v Rakousku (Erhard Busek). V tehdejší politické Evropě se však tato diskuse pohybovala jako „duchaplný, ale bezcílný exulant“ (Timothy Garton Ash) – jen málokdo věřil, že by se tyto země mohly vymknout ze sevření sovětského Východu. Třebaže Szüceovu esej uvedla předmluva slavného historika Fernanda Braudela k francouzskému vydání na evropskou historickou scénu, historiografická praxe operovala spíš nesymetrickým útvarem středovýchodní Evropy, ztotožňovaným se závislými státy sovětského bloku, pojednávány prostě jako část východní Evropy. Tu a tam se sice objevily pochyby, avšak běžně bylo toto pojetí operacionalizováno v rámci zvláštní disciplíny východoevropských dějin dodnes pěstované na západoevropských univerzitách, kde stále přežívá ztotožnění Evropy s Evropou západní a s Evropskou unií.

Průkopnické práce pojednávající středoevropský makroregion pojímaly jej v různé podobě i pod různými názvy. Hugh Seton-Watson (podobně maďarský historikové Ivan Bérend a György Ránki) spojil středoevropskou trojici (Polsko, Československo, Maďarsko) s Balkánem pod titulem *Eastern Europe*. Jiní autoři připojili k tomuto výměru ještě země baltské a Finsko na severu a Turecko na jihu a vzkřísili vlastně starý Masarykův výměr střední Evropy jako pásma mezi Německem a Ruskem; jediný Antony Polonsky sem zařadil také Rakousko. Rovněž v pozoruhodném díle Piotra S. Wandycze *Střední Evropa v dějinách od středověku do současnosti*, nakloněném k hledisku polskému a zčásti maďarskému, projevuje se přezentní zřetel projektovaný do minulosti: omezuje se na trojici Polska, Československa a Maďarska a ponechává stranou (habsbursko) rakouské a (východo)německé země.

Věcně bývá středoevropský region zpravidla vymezován rozdíly – více proti Východu než proti Západu. Česká historička Pavla Horská například podala charakteristiku středoevropské průmyslové oblasti 19. a 20. století, do níž zahrnula Slezsko, Sasko, české a rakouské země i západní části Uher s městy jako Vratislav, Katovice, Drážďany, Lipsko, Praha, Brno, Vídeň, Budapešť. Od západní průmyslové zóny, i od průmyslových zón východních (za prototyp bý-

vá považován Petrohrad) lišil se středoevropský průmysl menším podílem velkopodniku (největší zdejší zbrojovka, Škodovy závody, byla z pětice evropských zbrojních velikánů nejmenší) a větším podílem neměstského dělnictva (dělnické vesnice, kovorolníci atp.). Také v zemědělství vykazovala střední Evropa specifika, především kombinaci „junkerského“, později ovšem již kapitalizovaného velkostatku s poměrně vyspělým středním rolnictvem typu řepařských „zemanů“ z Polabí či Hané nebo velkých sedláků uherských, těsně spojených s potravinářským průmyslem (uherské mlynářství nebo české a rakouské pivovarnictví); ve 20. století bylo v některých zdejších zemích rolnictvo znatelně posíleno pozemkovými reformami. Pozoruhodnou zvláštností zdejšího zemědělství byla jeho organizace, agrární družstva a agrární hnutí vůbec, reprezentované např. československou (Švehla) nebo „sudetskou“ stranou agrární, polským *Stronnictwem ludowym* (Witos, Mikołajczyk) nebo maorolnickou stranou maďarskou, která působí na politické scéně své země dodnes. V západoevropských zemích žádné podobné rolnické hnutí nevzniklo (politická emancipace zde přichází v době silně klesajícího podílu zemědělství v hospodářském životě) a v zemích východoevropských vznikají a formují se obdobná hnutí (např. ruští *narodnici*) jinou cestou: nikoli jako autentická hnutí rolníků samotných, nýbrž jako strany inteligence, jež chce pozvednout mužícky venkov a jít mezi lid (*choždenije v narod*).

Existují rovněž četné pokusy vymezit střední Evropu jako specifickou krajinu kulturní, v níž se – také jen do jisté míry – za organický celek považuje habsburská monarchie; dříve to byla jedna z představ velmi vlivných v Rakousku, v poslední době se tu však zase zpochybňuje. Nejnověji se těžiště tohoto badatelského zájmu přesouvá do Ameriky, kde se objevují první pozoruhodné výsledky. Stále živý zůstává jeden ze starších kulturních konceptů střední Evropy, který vychází z historie univerzitní – střední Evropa je regionem „druhé vlny“ univerzit, zakládaných ve 14. a 15. století (první byla pražská 1348), na východě vznikaly univerzity až na přelomu 18. a 19. století jako státní import a imitace. Jiný definiční pokus popisuje střední Evropu jako sféru židovského osídlení a kultury a též jako dějiště záhuby Židů za II. světové války.

Úvahy o specifické středoevropské kulturní atmosféře s jejím tahem k Západu (na rozdíl od sebestředné uzavřenosti pravoslavných či islámských společenství) jsou charakteristické zejména pro nedávné diskuse o střední Evropě z 80. let. Zde se přikládá značná váha názledu maďarského historika Pétera Hanáka: Je-li střední Evropa vůbec kulturní jednotou, pak je pro ni charakteristické, že se jako jednota či celek nevnímá, nemá žádné silné společné vědomí, ale naopak tendenci k vzájemnému nepřátelství, ignoranci a nejednotě. Paradoxním rubem je pak to, že tak často rozčleněná a atomizovaná střední Evropa je mimořádně plodným zřídlem nejrůznějších federálních plánů. Jen od 19. století je jejich seznam předlouhý, počínaje návrhy let 1848/49 a konče současnými či nedávnými Hexagonálami či Visegrády a vyznačuje se především neúspěchy; z tohoto hlediska by se s jistou dávkou ironie středoevropské ironie dal středoevropský region nazvat regionem marné federalizace, která se však znovu (a reálně?) vrací v projektech Evropské unie.

Někteří badatelé sledují historii evropského středu až k antice: střední Evropa je jim územím, jež ohraničuje římský *limes*, tedy teritoriem, ležícím na východ od Rýna a na sever od Dunaje. Bez kultivace antikou počíná tento region jako „barbarská“ část kontinentu, dnešní terminologií jako část rozvoje, která se vyznačuje jakýmsi permanentním „civilizačním mládím“. Prvním dokladem je podle Szüce povrchní přijetí křesťanství, jež společnost hlouběji proniklo a ovlivnilo dosti pozdě, v českých zemích až ve 13. století. Podobně je tomu se zdejšími „národními“ monarchiemi, které vznikají sice ve stejné době jako na Západě, v 10. století, nikoli však na starých antických základech, nýbrž jako novotvary, tak říkajíc na zelené louce.

Povrchní přejímání západních vzorů stojí podle některých autorů u pramene charakteristického rysu střední Evropy, že totiž její politické instituce často předbíhají společenskou realitu. Jako příklad bývá uváděna polská šlechtická demokracie (*Rzeczpospolita*) vzniklá na pozadí archaické agrární společnosti, uherský pseudoparlamentarismus 19. století, v němž mělo zastoupení jen několik procent obyvatelstva, či „implantace“ západní parlamentní demokracie po roce 1918, která zde také vbrzku vzala za své (nejinak tomu však bylo i v některých zemích západních, třeba ve Španělsku, Portugalsku či Itálii). Z toho se dovozují i některé vlastnosti zdejší politické kultury: provincialismus, nedostatek konsenzuálních mechanismů, přílišné rozdíly a odcižení mezi elitami a masami atd.

Tyto jevy mají ovšem i další, pro střední Evropu příznačnou příčinu, totiž přerušenu a permanentně přerušovanou státní kontinuitu: Uhry byly od 16. století tureckou okupací na dvě stě let rozděleny na dvě či tři části, Polsko od 18. století bylo na sto padesát let roztrháno třemi „záborovými“ mocnostmi a také český stát zažil od 17. století dlouhé období postupného rozpouštění, třebaže pověstných „tři sta let poroby“ patří aspoň zčásti do historické mytologie.

S touto přerušovanou státní kontinuitou souvisí též i přerušovaná a různě se proměňující kontinuita národotvorby (*nation-building*), v níž se často objevují i regresy, ztráta pozice státního národa a spád ke statusu národa nestátního, definovaného jazykově, etnicky či nábožensky. Na napětí mezi občanstvím a národností, jež se nezřídka vytýká za charakteristiku střední Evropy, působily též četné případy cizího panství, v Maďarsku, resp. v Uhrách, nejprve tureckého a pak rakouského, Polsko se už před svým rozdělením dostalo do závislosti na Švédsku, Prusku a Rusku a také české země prožívaly dlouhá období vlády cizích dynastií a expanze německého živlu. Odtud u středoevropanů častý pocit „ohrožené pevnosti“, plynoucí též z exponované polohy zeměpisné: Poláci a Maďaři se dodnes cítí jako hradba křesťanství proti Mongolům, Turkům či Rusům a v Čechách se tato konstelace utvářela nepřímou, když se nadlouho staly jedním z hlavních financířů protiosmanské obrany habsburské monarchie; podobné pocity zde vzbuzovalo a mnohdy ještě vzbuzuje i obklopení německým živlem.

Tyto historické osudy generovaly i další charakteristický rys střední Evropy, který rozvedl zejména polsko-americký historik Wandycz, totiž že je dějištěm permanentních zápasů o svobodu, lze-li pod tento všeobecný pojem shrnout tak různorodé jevy, jakým bylo husitství nebo revoluce či povstání českých,

moravských, rakouských a uherských stavů v 17. století, které se stalo úvodem třicetileté války. Od té doby se datuje i dlouhý řetěz povstání uherských, jejichž „štafetu“ přejímají od 18. století povstání polská. Do této řady lze řadit i soubor sociálních a národních revolucí let 1918/19 a také střeoevropská povstání protinacistická – varšavské, slovenské, na sklonku války české; i jugoslávská partyzánská válka zasáhla Slovinsko a části Rakouska. Dosud posledním dějstvím jsou četné vzpoury proti sovětské nadvládě: NDR a ČSR roku 1953, Maďarsko roku 1956, Československo roku 1968 a především Polsko s řadou pozoruhodných výkonů, v nichž se kombinovalo hrdinství a nouze, lze-li tak charakterizovat sérii vzpour od roku 1956 po Solidaritu 80. let. Korunu zde tvoří rok 1989, počátek velké transformace (*great transformation*), který je pro tyto země podle Wandycze zkouškou, „jež může být vůbec nejtěžší v jejich dějinách“.

Jiný pohled skýtá hledisko státní. Na Západě se směřodatným jevem stávají silné monarchie – britská, francouzská či španělská, vnímané ve své době jako národní, ačkoli z pohledu *ex post* je patrné, že povětšinou byly a jsou mnohonárodní. Na Východě se naproti tomu vytvořily obrovské, „velkoplošné“ despotie, později se zřetelně národně zabarvenou nadvládou ruskou a tureckou. Ve střední Evropě dominovaly pak útvary s univerzalistickými aspiracemi: Svátá říše římská nebo habsburská monarchie, obě mnohonárodní, obě bez národních dynastií, které – ač hluboko zakotveny v německém prostředí – cítily nadnárodně (Habsburkové) anebo „podnárodně“ (panovnícké rody německých „dílčích“ států). Pro střední Evropu je také charakteristické opoždění státu národního: Na rozdíl od Západu, kde se začal tvořit už v 15.–16. století, ve střední Evropě nastupuje tento proces teprve v 19. století, kdy se ustavují národní Německo a Itálie, a ostatní zdejší národní státy se vytvořily až ve 20. století. I tento poznatek nutno brát *cum grano salis*: na Balkáně vznikaly první národní státy už počátkem 19. století.

S tímto státním vývojem souvisí i národotvorný proces. Na Západě se formují velké, integrované národy (Španělé, Francouzi, Angličané, později Němci a Italové), které určují tvářnost tohoto regionu, v němž menší a malé národy jsou jakoby výjimkou, ponejvíce na okrajích – Irové, Baskové a Katalánci nebo národy skandinávské. I tuto charakteristiku berme jen s jistým omezením, ve skutečnosti ani zde nebyla integrace a asimilace úplná a nezvratná – Španělsko je dodnes mnohonárodním státem, totéž platí pro Velkou Británii a kdo ví, jaké osudy čekají ještě Itálii či Belgii.

Ve střední Evropě s převládajícími nadnárodními říšemi se tak intenzivně integrační síly nevyvinuly. Maximum lze pozorovat u Němců, a ani jejich národní sjednocení nebylo úplné; kromě zvláštních a navzájem odlišných případů švýcarského a rakouského byly německé menšiny dlouho rozesety až daleko do Polska, Pobaltí, Uher a Ruska. Velké politické národy západního stylu se ve středovýchodní Evropě nepodařilo vytvořit, ač takových pokusů byla celá řada – nevznikla zde ani národnost rakousko-habsburská, ani uherská, ani československá či jugoslávská, dokonce ani sovětská. Národotvorný proces v této části kontinentu i dnes pokračuje: rakouský národ se ustavil vlastně až po II. světové válce, totéž platí i pro Bosňany, Makedonce, Moldavany a možná i pro stále ještě nedokončený proces rusínsko-ukrajinský. Zdejší „Provensál-

ci“ nebo „Velšané“, použijeme-li takového srovnání, konstituují se postupně od počátku 19. století jako zcela svébytná, samostatná a vesměs malá etnika. Bez národních států, nanejvýš jen s jistou autonomií, nevyvinuly dostatek integračních či asimilačních potencialů; důsledkem je existence četných menšin, pojem, který se začal obecně užívat většinou až po I. světové válce.

Příklad nejstarší z nich, židovské, ukazuje dvojklnost vývoje: na jedné straně odolnou separaci jazykovou a náboženskou, na straně druhé – v souvislosti se složitou občanskou emancipací – schopnosti akulturace a asimilace. Významnou roli přitom hrály i jiné okolnosti: řada menšin, rozmnožená zejména v nových nástupnických státech po roce 1918, patřila v minulosti k národům vládnoucím nebo měla aspoň zvláštní sociální postavení (to platilo zejména pro početné menšiny německé a maďarské), přičemž jejich integraci do nových států bránilo i zázemí v bezprostředně sousedícím mateřském národě, případně politika podpory, jíž se jim odtud dostávalo. I do mezinárodního systému byla po I. světové válce zabudována ustanovení na ochranu menšin před útlakem a odnárodňováním, čímž se národnostní smíšení petrifikovalo. Po II. světové válce se vývoj obrátil k tendenci menšiny eliminovat. Současná západní demokracie je pak opět negací a má ochranu všech menšin za svou přední úlohu.

Co bylo a je na Západě v podstatě výjimkou, totiž malé národy a menšiny, je ve střední Evropě pravidlem: středoevropský region je pásmem národnostního rozdrobení, domovem malých národů a menšin a jejich konfliktního soužití. Je to další moment doplňující, co již bylo řečeno, že střední Evropa je zónou přechodu mezi Západem a Východem a také zónou slabší či méně rozvinuté občanské společnosti, která zde vzniká později než na Západě, ale dříve než na Východě.

Francouzský autor Jacques Le Rider definuje střední Evropu jako „geopolitický ansámbl, který má v každé epoše jiný rozsah a jiný význam či výměr“. Dokonce lze říci, že nahlížena z různých hledisek – hospodářského, sociálního, demografického nebo kulturního – má střední Evropa vždycky jiný a odlišný tvar. Totéž platí o stanovišti pozorovatele: ve Francii se často ke střední Evropě počítá nebo aspoň počítalo Německo, jinak viděl tuto krajinu ve své době třeba Metternich, známý výrokem, že za jeho vídeňským zámkem už začíná Asie, a jinak ji asi vidí dnešní Rakušané, kteří jistě řadí Vídeň k Západu a západněji položená Praha jim (často ne nedůvodně) připadá jako součást Východu – a dále *ad infinitum*.

Střední nebo středovýchodní Evropa bývá ztotožňována s bývalou habsburskou monarchií, ale mnozí autoři, nejnověji Wandycz ve shodě s Gartonem Ashem, ji redukují na *heartlands*, jimiž je míněno trojzemí Polska, Čech/Československa a Uher/Maďarska. Pominutí rakouských zemí, eventuálně i dnešního Slovinska, bez vztahů s nimiž je značná část historie zmíněného trojzemí stěží představitelná, je však, jak již řečeno, pohledem silně prezentistickým.

Snaha překonat toto omezení spoluurčila i předmět těchto výkladů, jímž bude šestice národů (Rakušané, Češi, Slovinci, Slováci, Maďaři a Poláci), sou sedé přímí nebo historičtí, kteří tvoří společnou historickou krajinu a tudíž i komparativní základnu zdejších dějin. Na tom mnoho nemění, že se čas od

časů vývoj některého z nich odloučil, jak tomu bylo v nejnovějším období v případě Rakouska, jež ušlo zařazení do sovětského bloku a sdílí skoro půlstoletí ve zvláštním neutrálním postavení vývoj západního světa. Ve středoevropských dějinách to však není nic zcela zvláštního, neboť zde vždy existovaly výjimky: velká část Polska se na skoro půldruhé století stala součástí východního ruského carství a obdobný osud prožily Uhry v době turecké nadvlády. Nejednou tu existovaly i rozdílné politické režimy, například meziválečné Československo se svou demokracií na čas odlišilo od sousedů, u nichž se upaly autoritární nebo fašistické režimy. Dal-li se vývoj Rakouska po II. světové válce jinou cestou než u sousedů, pak jejich osudy sdíleli zase po čtyři desetiletí východní Němci v bývalé NDR (a kdysi též další země německé a pruské): k nim též budou následující výklady přihlížet.

Středoevropské historické teritorium je tedy v dějinném vývoji pohyblivé a tato skutečnost musí reflektovat i výklad: od 18. století a v „dlouhém“ 19. století bude jádrem habsburská monarchie a v meziválečném období nástupnické státy. Za II. světové války nacismus rozdělil osudy zdejších zemí na ty, které si nacistická říše přímo přivtělila (Rakousko, Sudety a západní Polsko), jiné okupovala (Češi, Poláci) a z třetích se staly nacistické satelity, jako Maďarsko či Slovensko. V době poválečné bude pak centrem sovětský blok a po něm pak čekatelství a členství v NATO a Evropské unii; obdobně se bude měnit i mezinárodní těžisko a jeho akcenty.

V podání historických osudů střední Evropy nelze nepřihlídnout k tomu, čemu se v německé literatuře říkalo nebo ještě říká „*Flügelmächte*“, křídelní mocnosti tohoto regionu – Německo a Rusko. Spojnice a vazby s nimi, bez nichž je střední Evropa nepochopitelná, nejsou ovšem symetrické: silnější, užší a vytrvalejší jsou vazby s německy mluvícím „světem“, který po staletí tvořil jádro zdejších státních útvarů (jako říše římská nebo habsburská monarchie) a jehož ne nevýznamná část, německá menšinová diaspora, žila po staletí v českých zemích, v Polsku, Uhrách či Maďarsku. I některé německé státy nebo země (Sasko, Brandenbursko-Prusko, Slezsko, NDR) měly nadlouho se středoevropskými národy společnou existenci; velmi silně a dodnes patrné jsou zde též německé vlivy, nejednou jako médium transferů ze Západu. Německý živel, ať tak či onak, vítaně i nevítaně, byl a je do historického dění zdejších národů hluboce zapojen a involvován víc než živel ruský, který tu po čtyřicet let druhé poloviny 20. století dominoval. V následujícím čase se budou stále více uplatňovat vlivy Západu, bez nichž jsou ostatně v různé míře nepředstavitelné i periody předchozí.

Ve spojitosti s prvním tzv. německým zázrakem, hospodářským a mocensko-vzestupem Německa v druhé polovině 19. století, rakouské a české země aspoň zčásti chytily jeho dech a získaly tak jistý náskok vůči svým východněji položeným sousedům maďarským, slovenským či polským. To bylo jedním z podnětů pro Haleckého pojmovou dvojici *West-East Central Europe* či *West-Ostmittleuropa*, členění, které bylo po II. světové válce překryto a dekonstruováno rozdělením Evropy a Německa do dvou bloků. Kromě Rakouska se všechny země regionu (včetně východního Německa) přeměnily v satelitní součásti sovětského impéria, prošly důkladnou sovětizací a staly se tak přinejmenším na čas částí Evropy východní.

V tomto období se z historicko-politické terminologie Haleckého dvojí střední Evropa vůbec vytratila a zbylo jen to, co se nazývalo a dodnes nazývá *East Central Europe*, *Ostmitteleuropa*, *Europa Środkowo-Wschodnia*; v českém prostředí se tento pojem těžko ujímá a zdá se, jako by se mu čeština bránila. Třebaže se dokonalá integrace na sovětský způsob nikdy nezdařila a zdejší společnosti vytrvale a energicky odmítaly považovat se za součást evropského východu, „východních“ prvků v jejich realitě vůči hledně přibýlo – čtyři desetiletí komunistické éry bývají považovány za dobu vůbec nejsilnějšího východního vlivu. V tomto ohledu má pojem *East Central Europe* svou platnost – snad dočasnou, i když dočasnost mívá v zdejších krajinách dlouhé trvání.

Středovýchodní nebo střední a východní Evropa je pro zdejší národy „širší vlastí“ a bude také diktovat strukturu tohoto pojednání. Na pozadí evropského a světového vývoje bude těžištěm výkladů její historie jako celku (pokud celkem byla a je) a jejích národů a států; v tomto rámci pak budou pojednávány jednotlivé národní dějiny s jejich problémy, mýty a rozličnými interpretacemi.

Národní dějiny

Ráz národních či státních dějin zemí západní Evropy je určován tím, že se zde státní jádro stabilizovalo v podstatě už za středověku, svou současnou podobu nabylo tato část kontinentu vznikem národní Itálie a Německa v 19. století a ve 20. století tu proběhly už jen dílčí změny (osamostatnění Norska v roce 1906 a Irska v roce 1921); také zdejší společenské uspořádání bylo v podstatě stále a přinejmenším od druhé poloviny 19. století se proměňovalo evolučním chodem.

Národní dějiny středoevropských národů, vlastně zpětně projektované dějiny dnešních států, mají za sebou naproti tomu mnohem pestřejší a klikatou minulost. Současné Polsko, navazující na územně proměnlivé středověké království a následující polsko-litevskou Unii, prožilo téměř půldruhé století rozdělení a ještě ve 20. století, kdy se poznovu osamostatnilo, proměnilo se dvakrát teritoriálně i společensky. Do značné míry podobný problém, jaký má historiografie polská s pojmovou dvojicí *Polska* a *Rzeczpospolity*, má historiografie maďarská s pojmovou dvojicí *Uher* a *Maďarska*, kterou nadto maďarština nerozeznává a má pro ni jedno a totéž slovo *Magyarország*. Staleté rozdělení *Uher* na dvě části (se Sedmihradskem vlastně na tři), na Uhry osmanské (budapeštský pašalík) a Uhry královské (habsburské), se paradoxně proplétalo s členěním etnickým. Většinu obyvatelstva neosmanských *Uher*, s nimiž se pojí maďarská historická tradice, tvořili vlastně Slované, Chorvaté, Slováci a Ukrajinci (stolicí byla dnešní slovenská Bratislava – *Poszöny*, *Pressburg*), kdežto současná metropole Maďarska byla hlavním městem osmanské provincie, v níž tehdy také žila většina etnických Maďarů. Z *Uher* osvobozených z osmanské dominance se postupně vyvinula „velmoc“ v habsburské monarchii, jejíž rozpad zanechal v maďarském povědomí hlubokou ránu: z mocnosti se stal malý národní stát a z pětiny Maďarů se staly menšiny

v sousedních zemích. Úsilí o revizi tohoto stavu spotřebovalo nemalou část energie vládních elit, vyznělo nakonec naprázdno a přivedilo zemi novou katastrofu II. světové války.

V mnohém podobné osudy sdíleli i Rakušané: republika vzniklou v roce 1918 cítili jako zbytkový stát (*Reststaat*), o své nově nabyté samostatnosti pochybovali a ztotožnili se s ní vlastně až po tragické zkušenosti spojení (*Anschluss*) s nacistickým Německem, který zprvu jejich většina vítala. Teprve po pádu nacismu se s konečnou platností konstituovala svébytná rakouská národní identita, kterou znovu a znovu zkoumají četné průzkumy veřejného mínění. I Rakušané zápolí s dvojznačností mluvy: němečtí Rakušané nebo rakouští Němci? Obdobná dvojakost se projevuje i v terminologii státní: obojí Rakousko, Horní a Dolní (*Ober- Niederösterreich*), které daly republice jméno, jsou jen jedinou z jejích částí, z nichž každá má své silné vlastní tradice.

Také čeští sousedé mají za sebou převratnou a v mnohém až nepřehlednou státní minulost: někdejší středověký celek zemí Koruny české s převážně českým se stal teprve okleštěním v 17. a 18. století; vznik této národní převahy je však v národním povědomí Čechů dodnes cítěn jako újma. Česká státní historie se proplétá s historií Svaté říše (*Sanctum imperium Germaniae nationis*) a třístaletou existencí v rámci habsburské monarchie. V ní byla Koruna zpola rozpuštěna ve společném celku habsburských „dědičných zemí“, jež byly „údem“ říše a pak i členem Německého spolku. Republikánské osamostatnění vlastně neobnovilo tradiční český stát, ale na osm desetiletí vytvořilo novotvar Československo, jehož existenci přerušila nacistická dominance. Též Češi mají obtíže s terminologií: čeština je sice s to vyjádřit rozdíl Uher a Maďarska i Rakous a Rakouska, ale sama má obtíže, chybí jí dvojice *bohème – tchèque* a po rozdělení Československa se nesnadno potýká i s vlastním státním názvem – Česko se jen nesnadno v běžné mluvě ujímá.

Ještě složitější jsou národní dějiny těch národů, které se národního státu dočkaly teprve nedávno, před desetiletím, Slováků a Slovinců. Také pojmy Slovensko a Slovinsko jsou vlastně nového data: jako požadavek se objevují až v polovině 19. století, jako administrativní celky teprve po roce 1918 (Slovensko nakrátko jako samostatný stát, jehož satelitní existenci zlomilo vlastní národní povstání roku 1944) a státoprávní ráz získávají až v poválečných reformách Jugoslávie a Československa.

Ve všech těchto státech se státní identita složitě proplétá se silnými identitami jednotlivých zemských částí, které jsou v Rakousku a Německu dodnes zachovány federativním zřízením a které v ostatních zemích existují přinejmenším v historickém a kulturním povědomí. Ani při symetrické administrativní organizaci dnešních států (vojvodství v Polsku, kraje v Česku a na Slovensku atd.) nejsou Velkopolsko, Malopolsko, Halič, Slezsko, Morava, Sedmihradsko, Podkarpatsko mrtvými pojmy. Jako svébytné historicko kulturní krajiny tvoří svébytné části národních dějin a svým významem přerůstají lokální rámce.

Tuto komplikovanou podobu středoevropských národních dějin komplikuje ještě další závažná okolnost, totiž že sama tato disciplína je v soudobé historiografii v prudkém pohybu.

Národní (státní) dějiny zůstávají ovšem standardní a legitimní formou historického bádání a líčení, kterou dost dobře nelze zrušit – ani badatelsky, ani didakticky. Jejich tradiční formy však procházejí velkou renovací a současná věda je relativizuje a koriguje. V americké historiografii je na ústupu koncepce WASP (dějiny bílého anglosaského protestanta) a do historie Spojených států jsou organicky zařazováni indiáni, černoši, hispánci i jiné přistěhovalecké komunity a rovněž v minulosti přehlížené dějiny ženské. Podobně je tomu i v dějinách evropských zemí: například španělská historie integruje arabskou epochu, Židy i ostatní národy a regiony iberského poloostrova.

Stejnou cestou se vydávají i historiografie střeoevropské, které za sebou mají komunistickou éru, v níž přes všechno internacionalistické zařikávání a vnější marxistickou ornamentiku tradiční nacionální historiografie často kvetla div ne jako v 19. století. Také v postkomunistických zemích se dnes již národní dějiny neomezují jen na dějiny státních či titulárních národů. Jako *pars pro toto* lze uvést dějiny české, které přestávají být jen „dějinami národu českého v Čechách a na Moravě“ (i když v klasickém díle Palackého toto pojetí nebylo dovedeno do důsledků), anebo politicky motivovaným novotvarem tzv. sudetoněmeckých dějin (*Sudetendeutsche Geschichte*), který ostatně odmítá i německá historická bohemistika. Jejich celistvé líčení musí v přiměřené proporcii zahrnout i dějiny Říše, habsburské monarchie, Německého spolku, Československa a sovětského bloku. V různých údobích náležejí do tohoto podání též dějiny Slováků, česko-moravských Němců, zvláště dějiny Židů i Romů a menšin vůbec, a to tím spíše, že role etnických většin a menšin se v historii rozličně vyměňují.

Platí to i pro dějiny všech ostatních zdejších národů a států: polské dějiny nelze pěstovat výlučně jako dějiny Poláků, maďarské jako dějiny etnických Maďarů a rakouské toliko jako dějiny Rakušanů atd., různost historické látky však vyžaduje různou realizaci tohoto postulátu. Národní dějiny v tomto soudobém celistvém pojetí zůstávají nepominutelnou částí rejstříku historiografie, jejích monografických bádání i jejího podání, jakkoli jde o pole notně vyčerpané. Národní preparace musí mít však meze nejenom s ohledem na dnes tak zdůrazňovanou *political correctness* multikulturality a multiethnicity, ale především z důvodů věcně vědeckých: tradiční nacionálně omezená konstrukce ztěžuje uplatnění srovnávacích hledisek. Historiografie, jak již řečeno, nemá (nebo má jen v omezené míře) absolutní kritéria a bez širší komparace se neobejde.

Interpretace evropských dějin

Nové proudy historiografie, která stále aspiruje na přední místo ve společenských vědách, značně rozšířily předmět jejího bádání. Dnes se pohybuje v širokém rozpětí od makrohistorií renovovaných politických dějin a dějin sociálních k mikrohistoriím antropologickým. Souběžně s konjunkturou mikrohistorií se rozmáhá i skepse k velkým historickým příběhům, ne-li k platnosti historického poznání vůbec. Není divu: stačí uvést těžké omyly společenských věd v souvislosti s rokem 1989 anebo podcenění virulence ná-